

Afrykański socjalizm Ujamaa w Tanzanii – założenia teoretyczne a praktyka polityczna

Marek Barbarewicz | Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0000-0002-4465-6488>

Streszczenie

Słowa kluczowe:
afrykański socjalizm,
Julius Nyerere,
Ujamaa, Tanzania,
dekolonizacja

Celem artykułu jest analiza politycznej myśli afrykańskiego socjalizmu przedstawiona na podstawie projektu Ujamaa autorstwa Juliusa Nyerere realizowanego w Tanzanii. W tekście zostały zestawione dwa aspekty tej koncepcji – Ujamaa jako doktryna polityczna, której podstawy Nyerere wyrażał w swojej działalności literackiej, wystąpieniach publicznych oraz, najgłębiej, w „Deklaracji z Aruszy”, oraz Ujamaa jako program polityczny, będący podstawą kreowania polityk państwowych w Tanzanii w czasie prezydentury Nyerere w latach 1964–1985.

Ujamaa African Socialism in Tanzania – theoretical basis and political practice (Summary)

Keywords:
African socialism,
Julius Nyerere,
Ujamaa, Tanzania,
decolonization

This article aims to analyze the African socialist political thought based on Julius Nyerere's Ujamaa project in Tanzania. The article presents two aspects of this idea – Ujamaa as a political doctrine, the foundation of which Nyerere expressed in his literary works, public speeches and, in most depth, in the Arusha Declaration, and Ujamaa as a political program which was the basis for creating state policies in Tanzania during Nyerere's presidency in the years 1964–1985.

Wstęp

Druga połowa XX wieku stała się dla Afryki Subsaharyjskiej najbardziej przełomowym okresem od czasów kolonizacji tego obszaru świata sto lat wcześniej. Kontynent, dotychczas podzielony pomiędzy europejskie mocarstwa, wskutek upadku imperiów kolonialnych po raz pierwszy stawał przed pytaniami o polityczny charakter i ideologiczny kierunek lokalnych form państwowości. Dla wielu naturalne stało się czerpanie z myślowego dorobku dawnych kolonizatorów – zarówno w zakresie ustroju państwowego, jak i dominujących

nurtów myśli politycznej. Adaptowane na gruncie afrykańskiej polityki były zarówno liberalizm, konserwatyzm, socjaldemokracja, jak i prawicowy etnonacjonalizm. Wiele z tych nurtów stanowiło jedynie proste przełożenie zachodniej myśli i próbę przystosowania jej do lokalnych problemów i było pozbawione głębszej refleksji teoretycznej (Dukor 2009: 28). Trudno jednak w taki sposób określić absolutnie cały dorobek afrykańskich polityków i myślicieli politycznych, gdyż na tle lokalnej mozaiki ideowej wyraźnie odznaczały się idee podbudowane intelektualnie, niebędące kopią myśli zachodniej i starające się dokonać głębokiej analizy społeczeństw Afryki i dopiero wówczas proponować rozwiązania natury politycznej. To właśnie do tej grupy należałoby zaliczyć szeroki nurt afrykańskiego socjalizmu – zestawu myśli i poglądów skupiających się wokół trzech podstawowych zagadnień: kontynentalnej tożsamości, rozwoju gospodarczego oraz dylematów społeczeństwa klasowego (Friedland, Rosberg 1964: 4). Afrykański socjalizm, którego początki datowane są na lata 50. XX wieku¹, nigdy nie był nurtem spójnym wewnątrznie i konsekwentnie implementowanym. Było to naturalną konsekwencją ogromnych różnic w zakresie stanu gospodarki, tradycji politycznych i prowadzenia życia codziennego w poszczególnych krajach. Założeniami łączącymi ojców afrykańskiego socjalizmu, do których zaliczyć można Juliusa Nyerere z Tanzanii, Kwame Nkrumaha z Ghany, Léopolda Senghora z Senegalu, Sékou Touré z Gwinei czy Modibo Keitę z Mali, było przekonanie o afrykańskiej specyfice socjalizmu jako ustroju społeczno-ekonomicznego. Nie jest to jednak socjalizm w rozumieniu zachodnim, a szczególnie nie marksistowskim (Friedland, Rosberg 1964: 97), w ujęciu afrykańskich socjalistów socjalizm to antyteza kapitalizmu, rozumianego bardzo szeroko – jako system społeczny generowany przez prywatne posiadanie środków produkcji (Friedland, Rosberg 1964: 9). W myśl tej koncepcji kapitalizm jest na afrykańskich ziemiach bytem obcym i niekompatybilnym z dotychczasową drogą rozwoju Afrykańczyków, czyli drogą wspólnot plemiennych, w których prywatna własność najistotniejszego ze środków produkcji – ziemi – nie istniała do czasu przybycia Europejczyków. To właśnie idealizacja czasów prekolonialnych była punktem styku i podstawą budowania bardziej złożonych koncepcji dla większości afrykańskich socjalistów, zaś zagrożenie zachodnim liberalnym indywidualizmem główną motywacją dla ich programów politycznych (Heywood 2008: 123). Pozycjonowanie się przeciw wielu zachodnim ideom doprowadziło do mariażu socjalizmu z afrykańskim nacjonalizmem, rozumianym nie jako przynależność do konkretnej etniczności czy nawet narodu, a bardziej jako poczucie wspólnoty i tożsamość interesów wszystkich mieszkańców Afryki. Mityczny potencjał kontynentalnej tożsamości musiał jednak ustępować trosce o stosunki gospodarcze i społeczne w konkretnych państwach, i to one były przyczynkiem do uczynienia z filozofii realnie implementowanej doktryny i szeregu programów politycznych. Dlatego też, chcąc dokonać głębokiej analizy fundamentów myślowych i realizacji politycznej myśli afrykańskich

¹ Za pierwszą publikację dotyczącą implementacji myśli socjalistycznej w afrykańskich realiach uznaje się *Les masses africaines et l'actuelle condition humaine* z 1956 roku senegalskiego intelektualisty i myśliciela Abdoulaye Ly'a.

socjalistów, należy brać pod uwagę przede wszystkim konkretne przykłady w ramach poszczególnych państw, gdyż dopiero na tym poziomie nadawano kształt ideom, dotychczas pełniącym jedynie rolę symbolu.

Celem artykułu jest analiza rzeczywistych konsekwencji wdrażania idei afrykańskiego socjalizmu w Tanzanii poprzez zestawienie, wyrażonej w literaturze i manifestach politycznych, teorii z realizowaną przez władze państwowe praktyką. Nie chodzi o próbę oszacowania możliwości pełnej realizacji doktryny, ani jej ocenę pod kątem politycznym lub etycznym, lecz uwypuklenie punktów zarówno zbieżności, jak i całkowitej niezgodności na obu wskazanych płaszczyznach. Podejmowana tematyka skłania do korzystania z instrumentarium metody historycznej i wyznacza budowę artykułu, który podzielony został na część teoretyczną, badającą Ujamaa jako doktrynę polityczną, oraz część praktyczną, w której Ujamaa stanowi punkt analizy jako program polityczny. Aby odpowiedzieć na postawione pytania dotyczące wpływu afrykańskich realiów politycznych i ekonomicznych na kształtowanie się myśli socjalistycznej, bilansu przedstawianej koncepcji w kontekście gospodarki kraju i poziomu życia jego mieszkańców oraz, najważniejszego, czy teoretyczne założenia koncepcji Ujamaa można uznać za w pełni zrealizowane w Tanzanii za rządów Juliusa Nyerere, autor korzystał z tekstów anglojęzycznych, które, prócz tych w języku suahili, stanowią źródła najbliższe opisywanemu terytorium i kontekstowi społeczno-politycznemu.

Życiorys Juliusa Nyerere

Jednym z państw, w których najdłużej i najgłębiej realizowano idee afrykańskiego socjalizmu była Tanzania w czasach prezydentury Juliusa Nyerere. Jednak by w pełni zrozumieć specyfikę zarówno kraju, jak i poglądy jego przywódcy, należy cofnąć się do czasów wcześniejszych, w których swoje piętno na lokalnej ludności wciąż odciskało Imperium Brytyjskie. Od 1916 roku ziemie okalające jezioro Tanganika, zamieszkane przez liczne ludy Bantu, były pod kontrolą Zjednoczonego Królestwa jako Terytorium Tanganiki. To właśnie w tych kolonialnych warunkach 13 kwietnia 1922 roku w wiosce Butiama w północnym regionie Mara przyszedł na świat Kambarage Nyerere i jako syn wodza ludu Zanaki wychowywany był w wielopokoleniowej plemiennych strukturze i politeistycznym systemie wierzeń religijnych (Molony 2014: 16–17). Proces edukacji Nyerere był typowy dla ówczesnych potomków wodzów plemiennych i stanowił świadomy zabieg Brytyjczyków – miał zachować kształt tradycyjnych struktur i, dość paradoksalnie, uniemożliwić proces tworzenia się afrykańskiej inteligencji (Molony 2016: 35). W przypadku przyszłego prezydenta kolejne szkoły budowały jednak elementy jego przyszłej tożsamości jako myśliciela i polityka – w szkole podstawowej w Mwisenge nauczył się języka suahili, w szkole drugiego stopnia w Taborze zyskał znajomość języka angielskiego oraz, jako członek koła debat, ćwiczył swój warsztat mówcy i umiejętność wystąpień publicznych. Gdy w 1942 roku zmarł ojciec młodego Kambarage, jego ambicje sięgały już daleko ponad rodzinną wioskę – wodzem plemiennym został jego brat, zaś sam Nyerere

przyjął rzymski katolicyzm i wraz z nim imię Julius. Już wtedy zauważał konflikt między tożsamością europejskiego intelektualisty a Afrykańczyka – „niemądrym jest przyjmowanie innego imienia niż plemienne” powiadał (Smith 1973: 45). Dalsze etapy kształcenia – Szkoła Wyższa Makerere w Ugandzie oraz Uniwersytet w Edynburgu – coraz bardziej krystalizowały poglądy przyszłego polityka – w 1943 roku po raz pierwszy powiązał Afrykę z socjalizmem, pisząc „Afrykańczyk z natury jest istotą socjalistyczną” (Bjerk 2017: 33). Swoją cykl edukacji na Wyspach Brytyjskich zakończył jako magister ekonomii i historii o bardzo skonkretyzowanych poglądach i określonym pierwszym celu działalności, jakim musiała być niepodległość Tanganiki (Smith 1973: 54). Proces dekolonizacji w Tanganice przebiegał pokojowo, zaś Nyerere, jako jeden z niewielu lokalnych intelektualistów kształconych w stylu zachodnim, w szybkim tempie zajmował kolejne stanowiska. Najpierw został członkiem Rady Legislacyjnej Tanganiki, później naczelnym ministrem, premierem, a po uzyskaniu przez Tanganikę niepodległości 9 grudnia 1961 roku i ustanowieniu republiki w roku następnym – pierwszym prezydentem państwa. W 1964 roku Tanganika połączyła się z Ludową Republiką Zanzibaru² obejmującą archipelag o tej samej nazwie, tworząc Zjednoczoną Republikę Tanzanii³. Państwo zostało świecką republiką prezydencką z autonomicznym obszarem w postaci Zanzibaru, w którym Nyerere bez przeszkód realizował swój program polityczny przez ponad 20 lat. Początek końca prezydentury Nyerere wyznaczyła wojna ugandyjsko-tanzańska w latach 1978–1979. Jej bezpośrednią przyczyną było wsparcie przez Nyerere ugandyjskiej opozycji wobec dyktatury Idi Amina zgromadzonej wokół byłego prezydenta Miliona Obote. Choć Tanzania sprawnie obroniła się przed atakiem, a dzięki przejściu do kontrofensywy także obaliła Amina i przywróciła przyjazny socjalistyczny reżim w Ugandzie, to jednak ekonomiczne i społeczne skutki konfliktu czyniły go dalekim od wygranego. Wojna przyniosła państwu 500 mln dolarów strat (Bjerk 2017: 117–119) i wraz z kryzysem ekonomicznym skłoniła prezydenta do poszukiwania następcy. W 1985 roku, po nieco ponad 21 latach, Nyerere zrezygnował ze stanowiska prezydenta Tanzanii, zaś w 1990 roku całkowicie wycofał się z życia publicznego. Jako jeden z niewielu przywódców Afryki swojego pokolenia zrobił to z własnej woli i w sposób pokojowy (Assensoh 1998: 29). Julius Kambarage Nyerere zmarł na białaczkę 14 października 1999 roku w Londynie w wieku 77 lat.

² W latach 1856–1964 Zanzibar był muzułmańskim sułtanatem pod kontrolą rodu Al Said panującego w Omanie. W 1964 roku na wyspie wybuchła socjalistyczna rewolucja, której przywódcy obalili monarchię i zaplanowali połączenie z rządem Nyerere w Tanganice.

³ Sama nazwa „Tanzania” nie miała długiej historii – powstała wraz z połączeniem państw jako proste zestawienie trzech pierwszych liter słowa „Tanganika”, trzech pierwszych liter słowa „Zanzibar” i rzeczownikowego przyrostka „ia”.

Ujamaa jako doktryna polityczna – ideowe podstawy

Afrykański socjalizm w dziełach i decyzjach politycznych Nyerere przyjął nazwę Ujamaa – określającą zarówno filozofię i zestaw poglądów, jak i konkretny program polityczno-ekonomiczny. Początków kształtowania się tej koncepcji można upatrywać już w dzieciństwie prezydenta, który był zafascynowany skutecznością funkcjonowania małych, lokalnych wspólnot plemiennych (Molony 2014: 39). Po raz pierwszy została wyłożona w artykule *Ujamaa – Podstawa afrykańskiego socjalizmu* autorstwa Nyerere w 1962 roku, zaś najgłębiej jej założenia przedstawiała „Deklaracja z Aruszy” z roku 1967, czyli polityczny manifest rządzącego wówczas w kraju Afrykańskiego Narodowego Związku Tanganiki (TANU), także pisany pod kierownictwem Nyerere. Samo określenie „Ujamaa” w języku suahili oznacza niewielką wspólnotę ludzi połączoną więzami krwi, a także cechę przypisywaną takiej społeczności⁴. Najistotniejszymi elementami tego wariantu afrykańskiego socjalizmu, konsekwentnie pojawiającymi się w słowach i działalności Nyerere i jego współpracowników, są przekonanie o afrykańskiej specyfice socjalizmu i demokracji, autarkiczna gospodarka oparta na agraryzmie, pełna tolerancja wobec wszystkich ras, płci, religii i grup etniczno-językowych oraz wiara w wyższość celów rozwojowych nad celami czysto ekonomicznymi. Nyerere przekonany był, że socjalizm, rozumiany jako model gospodarczy oparty na wspólnocie własności, i demokracja, rozumiana jako oddolne podejmowanie decyzji przez większość, są stanem naturalnym dla Afryki z uwagi na fakt, iż Afrykańczycy są w swej naturze kolektywistami i nie muszą być uczeni zasad etycznych, takich jak współpraca, współczucie czy solidarność, których idealną, utopijną reprezentacją są tradycyjne wspólnoty plemienne. „Nas w Afryce nie potrzeba nawracać na socjalizm, tak samo jak nie potrzeba nas uczyć demokracji” – powiedział prezydent (Heywood 2008: 123).

Wizja ustroju socjalistycznego według Nyerere dalece odbiega od wcześniejszego europejskiego dorobku intelektualnego – podczas gdy podstawowym punktem odniesienia zachodnich socjalistów była myśl Karola Marksa, tak w pismach prezydenta jest on niemalże nieobecny i ustępuje przede wszystkim perspektywie postkolonialnej. Mimo pewnej zgodności z ideami marksizmu, a także leninizmu Nyerere nigdy nie nazwał się marksistą (Molony 2014: 151) – był przeciwnikiem koncepcji walki klas, gdyż uważał, że sztucznie dzieli ona społeczeństwa, zatem nie może występować w społeczeństwach afrykańskich, w których nigdy nie rozwinął się system klasowy (Smith 1973: 169). Zgodnie z założeniami „Deklaracji z Aruszy” kapitalizm powinien zostać odrzucony, nie tylko jako system ekonomiczny narzucony Tanzańczykom siłą, ale także jako system, którego zasady uniemożliwiają afrykańskim gospodarkom rozwój. Gdy głównym sposobem na osiągnięcie celów politycznych i społecznych jest posiadanie kapitału, automatycznie stawia to tych uboższych w sytuacji niemożności projekcji wpływów politycznych. W takim ujęciu kapitalizm

⁴ Ujamaa w języku angielskim najczęściej tłumaczona jest jako *familyhood* lub *fraternity*. Polskiego, jednoznacznego odpowiednika brakuje – najbardziej optymalnym tłumaczeniem, oddającym sens oryginalnego słowa, wydaje się „rodzinnosc”.

zyskuje cechy nieuczciwej postkolonialnej gry, w którą wciągane są kolejne państwa afrykańskie, zawsze stanowiące przegranych. Podobnie Nyerere widzi przemysł jako narzucone kryterium oceny wzrostu gospodarczego i poziomu rozwoju. Oczywiście jest, że państwa zachodnie są bardziej uprzemysłowione – przyjęcie więc takiej optyki jest automatycznym zredukowaniem się do pozycji podmiotu gorszego. Rozwiązaniem tej niesprawiedliwości jest przyjęcie zupełnie odmiennych kryteriów oceny rzeczywistości ekonomicznej opartych na autarkii oraz agraryzmie.

Autarkia, czyli pełna niezależność ekonomiczna od źródeł zewnętrznych, jest postulowana w doktrynie Ujamaa jako opozycja wobec gospodarki zbudowanej na zagranicznych kredytach i inwestycjach. Te przynoszą szkodę państwom rozwijającym się w sposób dwojaki – po pierwsze, kształtują niemożliwe do realizacji oczekiwania i skłaniają państwa rozwijające do walki o wsparcie⁵, po drugie, mogą prowadzić do spirali zadłużenia, która zgodnie z zasadami kapitalistycznymi staje się polem porażki dla lokalnej gospodarki⁶. Agraryzm miał stanowić z kolei przesunięcie skupienia na ten element gospodarki tanzańskiej, który rozwijał się nadzwyczaj dobrze, czyli rolnictwo. W ocenie Nyerere zbyt gwałtowna rozbudowa miast może być procesem zgubnym i, poprzez nierówną dystrybucję kapitału inwestycyjnego, prowadzić do wytworzenia się wewnętrznego społeczeństwa klasowego. Na wsi, gdzie jedynym źródłem przychodów jest ludzka praca, taka sytuacja jest utrudniona, rolnictwo zaś jest też najłatwiejszym sposobem na zdobycie kapitału⁷, bez potrzeby zewnętrznych inwestycji. Praktycznym problemem, na który uwagę zwraca „Deklaracja z Aruszy”, jest wymiar czasu pracy przeciętnego Tanzańczyka – wskazywane 45 godzin tygodniowo, choć upodabnia krajowy rynek pracy do warunków świata zachodniego, jest według lokalnych socjalistów czasem stanowczo zbyt krótkim, szczególnie w kraju na takim poziomie rozwoju gospodarczego. Diagnoza problemów i chęć ich rozwiązania poprowadziła Nyerere w kierunku intensywnego państwowego interwencjonizmu – państwo stać miało na straży sprawiedliwości społecznej, uniemożliwiając radykalne bogacenie się poszczególnym jednostkom, pozwalając uniknąć tworzenia się klas w rozumieniu marksistowskim. Taka perspektywa zakładała ekonomiczny model rozwoju oparty przede wszystkim na wiejskich, samowystarczalnych, szczególnie

⁵ „Nie ma państwa na świecie, które jest przygotowane dać nam prezenty czy pożyczki, lub wspierać przemysł, do poziomu, w którym bylibyśmy w stanie osiągnąć wszystkie nasze cele rozwojowe. Jest wiele potrzebujących państw na świecie i nawet, gdyby wszystkie państwa prosperujące były skłonne pomóc tym w potrzebie, to ta pomoc i tak nie byłaby wystarczająca” – „Deklaracja z Aruszy”.

⁶ „Czy moglibyśmy się zgodzić pozostawić gospodarkę naszego państwa w rękach obcokrajowców, którzy zabieraliby zyski z powrotem do swoich państw? Nawet zakładając, że nie będą nalegać na odebranie swych zysków, lecz zdecydują się je reinwestować w Tanzanii; czy naprawdę moglibyśmy zaakceptować tę sytuację bez pytania samych siebie z jakimi trudnościami będzie się mierzył naród? Czy to umożliwiłoby socjalizm, którego budowa, jak powiedzieliśmy, jest naszym celem?” – „Deklaracja z Aruszy”.

⁷ Tanzański sektor rolnictwa i hodowli zwierząt produkował wiele rodzajów produktów na eksport – kukurydzę, ryż, pszenicę, orzeszki ziemne, fasolę, bawełnę, sisal, kawę, tytoń, pyretrum, herbatę, wołowinę, baraninę oraz liczne gatunki ryb rzecznych.

w kwestii zaopatrzenia w żywność, kolektywach, które w idealny sposób balansować miały prawa i możliwości rozwoju jednostki oraz obowiązki wobec społeczeństwa, a także, z uwagi na niewielką liczebność i bliskie więzi osobiste ich członków, unie-możliwiać powstawanie lokalnych elit (Smith 1973: 21–22).

Nyerere także demokrację rozumiał w sposób charakterystyczny dla tradycji afrykańskiej i całkowicie odmienny od europejskich wzorców. Podkreślał znaczenie demokracji jako systemu, w którym każdy ma prawo się wypowiedzieć, zaś decyzje podejmowane są wskutek dialogu i kompromisu między poszczególnymi racjami (Mołony 2014: 157). Ponownie, tak jak w przypadku socjalizmu, źródeł idealnej demokracji upatrywał w tradycyjnych afrykańskich strukturach plemiennych, które maksymalizowały ludzką wolność do podejmowania decyzji i dawały każdemu uczestnikowi wspólnoty głos⁸. Za dzielące naród i generujące chaos uznawał jednak partie polityczne – prezydent twierdził, że afrykańska polityka potrzebuje jedności i dlatego najlepszym sposobem na agregację interesów ludu jest system jednopartyjny (Mołony 2014: 158), który według Nyerere wcale nie jest sprzeczny z pełną demokracją. Za najistotniejsze uznawał zagwarantowanie prawa do wolności wypowiedzi – w pełni możliwe i efektywne w ramach systemu jednopartyjnego (Pratt 1976: 77–78). Rozumiał jednak wątpliwości świata zachodniego: „Nie obwiniam ludzi z Zachodu za ich sceptycyzm. Jedyne demokracje, które znają, są wielopartyjne, a jedyne systemy jednopartyjne, jakie widzieli, były niedemokratyczne. Jednak mnogość partii nie gwarantuje demokracji” (Smith 1973: 153).

W kwestiach natury etnicznej i rasowej Nyerere opowiadał się za pełną równością wszystkich ludzi. Mimo określania się jako afrykański nacjonalista i pogardy wobec kolonializmu (Mołony 2014: 202), jako systemu niszczącego wspólnotowego ducha Afrykańczyków, prezydent nigdy nie był zwolennikiem zbrojnej walki z Brytyjczykami i był pod wrażeniem działalności Gandhiego w Indiach, którą uważał za wzór prowadzenia relacji międzyrasowych w różnorodnym państwie (Smith 1973: 32). Z własnych doświadczeń prezydent wiedział, że nie wszyscy biali potomkowie Brytyjczyków są rasistami (Mołony 2014: 202) i że w obliczu wielkiej różnorodności Tanzanii i obecności ludności azjatyckiej i arabskiej⁹ należy całkowicie odrzucić wątek etniczny w budowaniu tanzańskiego poczucia tożsamości (Smith 1973: 32). Z tego

⁸ Jest to wizja dalece idealistyczna i nie do końca pokrywająca się z rzeczywistością plemienną Afryki. W istocie to właśnie deficyt wewnętrznej demokracji i silne antagonizmy między poszczególnymi plemionami pozwalały Brytyjczykom z łatwością kontrolować sferę lokalnej polityki. Wodzowie plemienni, najczęściej dziedziczni, mieli szeroki zakres wpływu na lokalne społeczności, szczególnie w sferze podziału zasobów, i w wielu przypadkach procesy demokracji bezpośredniej i deliberacji w postaci zebrania całej wioski, choć dostrzegalne, stanowiły jedynie fasadę.

⁹ Tanzańskie Narodowe Biuro Statystyk (TNBS) w spisach powszechnych nie prowadzi ewidencji ludności pod względem etnicznym. Stąd wszelkie informacje dotyczące kompozycji etnicznej i rasowej Tanzanii mają charakter spekulatywny. Zgodnie z szacunkami CIA w 2010 roku 95% populacji Tanganiki stanowiły ludy Bantu, podzielone na ponad 100 mniejszych grup i plemion, zaś populacja pochodzenia europejskiego, azjatyckiego i arabskiego oscyływała w okolicach 1%. W przypadku Zanzibaru dominacja ludów Bantu jest mniejsza – w latach 60. stanowili oni 56% populacji, podczas gdy ludność arabska 17%. Współcześnie udział ludności Bantu w populacji

właśnie powodu za priorytet uznano zagwarantowanie równych praw obywatelskich wszystkich grup, a odrzucono całkowicie etniczne parytety czy przywileje¹⁰, które tylko dzieliłyby młody, budujący się tanzański naród. Dostrzeżono jednak ogromne znaczenie czynników unifikujących w zakresie wspólnej kultury, której podstawowym nośnikiem miał stać się język suahili, który wówczas już od ponad stu lat pełnił funkcję lokalnego *lingua franca* (Legum, Mmari 1995: 28).

Ujamaa jako program polityczny – praktyczna realizacja

Przez blisko 25 lat rządów Juliusa Nyerere w Tanzanii konfrontowano teoretyczne założenia Ujamaa jako koncepcji filozoficznej wraz z praktyką wprowadzania Ujamaa jako programu politycznego, ekonomicznego i społecznego, który musiał nieustannie adaptować się do zmieniających się warunków. Niewiele doktryn politycznych opracowanych w Afryce miało szansę wcielenia w życie w zakresie tak szerokim – zarówno pod względem czasowym, jak i terytorialnym.

W kwestiach ekonomicznych postulowana przez Nyerere koncepcja systemu ekonomicznego unikalnego dla Afryki szybko ustąpiła potrzebie natychmiastowego poszukiwania działających wzorców. Dlatego też niezbędna reorganizacja wsi, której celem miało być zwiększenie produktywności i przybliżenie Tanzanii w kierunku gospodarki autarkicznej, przeprowadzona była zgodnie z zasadami znanymi z rozwiązań radzieckich – lata 1964–1969 wyznaczono na czas pierwszego planu pięcioletniego. Pojedyncze osady wiejskie oraz ich grupy wiązano ze sobą w samowystarczalne komuny złożone z odpowiedniej liczby mieszkańców. Było to motywowane przede wszystkim chęcią ograniczenia kosztów funkcjonowania, które dla zdezorganizowanych wspólnot byłyby większe, oraz ułatwienia dostępu do, wówczas jeszcze nie-licznej, infrastruktury, takiej jak edukacja, służba zdrowia czy sieć wodna (Friedland, Rosberg 1964: 215). Dzięki interwencji, a od roku 1974 przymusowi państwowemu, program Ujamaa osiągnął planowaną skalę – w 1975 roku 65% mieszkańców wsi żyło przydzielonych do odpowiednich wspólnot wiejskich (Hyden 1975: 54). Ideologiczne cele agraryzmu i autarkii nie zostały osiągnięte – produkcja żywności wciąż była na poziomie niezadowalającym, zaś saldo handlu międzynarodowego wykazywało coraz większą zależność Tanzanii od produktów zagranicznych (Bjerk 2017: 91). W ocenie całego programu nie można jednak pominąć jego kluczowego atutu, czyli znacznego usprawnienia dostępu do kluczowej infrastruktury edukacyjnej i medycznej, która, choć początkowo miała stanowić jedynie narzędzie realizacji ideologii, to pozytywnie wpłynęła na poziom życia Tanzańczyków. Dopiero spojrzenie na wskaźniki inne od

Zanzibaru jest większy, archipelag jest jednak wciąż bardziej zróżnicowany etnicznie niż kontynentalna część Tanzanii.

¹⁰ W tanzańskiej polityce do dziś istotne jest rozróżnienie na osoby pochodzące z Tanganiki i Zanzibaru – na przykład w przypadku obsadzania stanowisk prezydenta i wiceprezydenta, gdyż według przyjętej praktyki powinni oni pochodzić z różnych części kraju. Rozróżnienie to nie ma jednak charakteru etnicznego, a bardziej nawiązuje w sposób symboliczny do historii kraju.

ekonomicznych pozwala dostrzec pełną skalę konsekwencji interwencjonizmu na tanzańskiej wsi:

- nastąpił wzrost populacji: z 10,1 mln w 1960 roku do 21,6 mln w 1985 roku (dane Banku Światowego),
- umieralność matek podczas porodu została zmniejszona z 0,45% w 1961 roku, do poniżej 0,2% w 1973 roku (James 2014),
- wskaźnik analfabetyzmu zmniejszył się z 83% w 1960 roku do 37% w 1973 roku (Legum, Mmari 1995: 127),
- oczekiwana długość życia w momencie narodzin zwiększyła się z 37 lat w 1960 roku do 52 lat w 1984 roku (Legum, Mmari 1995: 127),
- liczba uczniów w szkołach podstawowych zwiększyła się z 25% dzieci (w tym 16% dziewczynek) w 1960 roku do 72% dzieci (w tym 85% dziewczynek) w 1985 roku (Legum, Mmari 1995: 127),
- w latach 70. liczba szpitali zwiększyła się ponaddwukrotnie – do 239, zaś liczba wiejskich przychodni zwiększyła się prawie dwukrotnie – do około 2600 (Bjerk 2017: 92).

Odmiennej charakter miała polityka ekonomiczna prowadzona w miastach. Zgodnie z wytycznymi prezydenta jej podstawowym celem miało być przeciwdziałanie tworzeniu się społeczeństwa klasowego. Ponownie korzystano w tym aspekcie z rozwiązań radzieckich – banki i przedsiębiorstwa zajmujące się przemysłem oraz rzemiosłem znacjonalizowano już na początku lat 60., zaś w 1971 roku przejęto wszystkie niezamieszkałe nieruchomości o wartości przekraczającej 100 tys. szylingów tanzańskich, aby ukrócić praktyki spekulacyjne (Smith 1973: 173). Państwo w miastach stało się największym pracodawcą w roku 1967 (Sedigh, Staphenurst 1999: 154), jednak nie przełożyło się to na usprawnienie sektora przemysłowego i usługowego. Inspirowanie się praktykami radzieckimi wiązało się także z przełożeniem nienawistnej retoryki znanej z czasów Stalina – aby legitymizować działania państwa, ośrodkom medialnym zdarzało się nazywać mieszkańców miast, szczególnie pochodzenia azjatyckiego, „kułakami” i „pasożytami” (Bjerk 2017: 108).

Realizacja kolejnego fundamentu doktryny Ujamaa, czyli demokracji, także znacząco odbiegła od wzorców teoretycznych w co najmniej trzech istotnych aspektach. Po pierwsze, mimo idealizacji pierwotnych wspólnot plemiennych i praktykowanych w nich rozwiązań demokracji bezpośredniej stanowczo ograniczono rolę, a wręcz ich zwalczano, lokalnych autorytetów wodzowskich, przede wszystkim z uwagi na ich powiązania z brytyjską władzą kolonialną (Smith 1973: 82). Po drugie, konstrukcja ustrojowa państwa nie sprzyjała demokratycznemu podejmowaniu decyzji – konstytucje Tanganiki z 1962 roku i Tanzanii z 1964 roku organizowały najważniejsze urzędy państwowe zgodnie z założeniami systemu prezydenckiego. Kierunek decyzji podejmowanych przez władzę wykonawczą był więc wyznaczany jednoosobowo. Po trzecie, postulowany przez Nyerere system jednopartyjny w sposób dość jednoznaczny utrudniał wytworzenie się konkurencyjnego i uczciwego procesu wyborczego. Początkowa obecność dwóch partii – Afrykańskiego Narodowego Związku Tanganiki (TANU) oraz

Partii Afroszyrzyjskiej¹¹ – była wynikiem podziału geograficznego pomiędzy Tanganikę a Zanzibar, nie zaś objawem pluralizmu ideowego, zaś wraz z uchwaleniem nowej konstytucji w 1977 roku partie połączono w jedną Partię Rewolucji¹², której ustawa zasadnicza gwarantowała dominującą rolę w państwie¹³. W czasie rządów Nyerere odbyło się wiele wyborów, zarówno prezydenckich, jak i do jednoizbowego parlamentu – Zgromadzenia Narodowego, jednak nie były one w żadnym stopniu konkurencyjne. Na stanowisko głowy państwa kandydował jedynie Nyerere, zaś w jednomandatowych okręgach wyborczych do parlamentu głosujący mogli wskazać wybranego z dwóch kandydatów pochodzących z tego samego ugrupowania (Kadima, Lodge, Pottie 2002: 354–355). Procesy demokratyczne miały więc charakter fasadowy, charakterystyczny bardziej dla reżimów autorytarnych, którego cechy Tanzania w wielu aspektach spełniała. W tym kontekście należy także zwrócić uwagę na nadużycia władzy wobec obywateli, które, prócz wielokrotnego naruszania prawa własności, będącego konsekwencją realizowanego programu ekonomicznego, naruszały też wolność słowa i prawo do sprawiedliwego procesu. Zgodnie z ustawą o prewencyjnym odosobnieniu z roku 1962 państwo miało możliwość aresztowania osób uznawanych za zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego bez procesu. Z tej możliwości wielokrotnie korzystano – Amnesty International wskazywało, że w latach 70. blisko tysiąc osób przebywało w więzieniach bez wyroków sądowych (Bjerk 2017: 100), zaś prezydent Nyerere zdawał sobie sprawę z tego procederu (Bjerk 2017: 107).

Z punktu widzenia doktryny Ujamaa za sukces należałoby uznać realizację polityki tożsamościowej w Tanzanii, gdyż w kraju udało się uniknąć konfliktów rasowych, etnicznych czy religijnych. Już w 1961 roku Nyerere odrzucił pomysł nadawania tangańskiego obywatelstwa jedynie Afrykańczykom, porównując go do idei hitlerowskich (Bjerk 2017: 56). Rasowa selekcja na korzyść osób czarnoskórych w zakresie naboru do służby cywilnej funkcjonowała jedynie w latach 1962–1964 i miała przyspieszyć proces kształcenia lokalnych urzędników. Gdy cel został uznany za osiągnięty, z akcji afirmatywnej zrezygnowano całkowicie. W 1963 roku TANU przyjęło w swoje szeregi pierwszych przedstawicieli ludów nieafrykańskich – Amira Jamała¹⁴ oraz Dereka Brycesona¹⁵, którzy służyli w prezydenckiej administracji przez wiele lat.

¹¹ Nazwa Partii Afroszyrzyjskiej nawiązuje do dominującej w jej strukturach grupy etnicznej, jaką byli Afrykańczycy Bantu. Szyrazi to mówiący językiem suahili przybysze z kontynentu, którzy wraz z Arabami zamieszkiwali archipelag.

¹² W literaturze występuje także pod swoją oryginalną nazwą w języku suahili – Chama Cha Mapinduzi.

¹³ Założone przez Nyerere partie cieszyły się także licznym członkostwem – TANU w 1960 roku, jeszcze przed uzyskaniem przez kraj niepodległości, przekroczyło milion członków (blisko 10% populacji Tanganiki), zaś Partia Rewolucji u szczytu popularności w 2020 roku liczyła 25,8 mln członków (blisko 42% populacji Tanzanii).

¹⁴ Amir Jamal pochodził z rodziny indyjskich Gudżaratów, był wieloletnim parlamentarzystą oraz pełnił funkcję ministra finansów przez dłuższą część rządów Juliusa Nyerere.

¹⁵ Derek Bryceson pochodził z rodziny angielskich kolonistów, był wieloletnim parlamentarzystą, pełnił funkcję ministra rolnictwa w rządzie Nyerere oraz dyrektora Tanzańskich Parków Narodowych (TANAPA).

Istotnym elementem budowy obywatelskiego nacjonalizmu stał się język suahili, powszechnie używany przez większość ludów Bantu. Choć nigdy nie otrzymał on miana języka urzędowego¹⁶, był promowany jako główny język prac parlamentu i rządu, szkolnictwa podstawowego oraz systemu sądownictwa. Zgodnie z hasłem prezydenta „socjalizm jest świecki” (Molony 2014: 172) Nyerere, mimo osobistego gorliwego katolicyzmu¹⁷, zagwarantował bezstronność zróżnicowanego religijnie państwa¹⁸ w stosunkach wyznaniowych.

Ideowe manifesty stanowiące podstawę doktryny Ujamaa dość konsekwentnie pomijały jeden z kluczowych aspektów polityki państwowej, czyli politykę zagraniczną. Centrum uwagi stanowiła w nich problematyka wewnętrzna, zaś Afryka pełniła rolę co najwyżej sentymentalizowanego tła i nośnika wspólnej, niezbyt precyzyjnie określonej tożsamości. Znalazło to odzwierciedlenie w sposobie, w jaki prowadzono sprawy zagraniczne Tanzanii – stawiającym ogólne deklaracje ponad rzeczywistą integrację. Niezwykle istotna dla ówczesnego dyskursu politycznego na kontynencie idea panafryzmu, czyli politycznego zjednoczenia wszystkich ludów Afryki, choć była podnoszona regularnie przez tanzańską administrację, to jednak jej realizacja zdecydowanie nie była priorytetem rządzących krajem. Trudy pogodzenia interesów własnego państwa wraz z interesami całej Afryki Nyerere dostrzegał i określał je jako „dylemat panafrykańczyka” (Shivji 2012: 104), zaś jako rozwiązanie tej sprzeczności proponował wieloletni, powolny i oparty na powiązaniach regionalnych proces integracji, odrzucając koncepcję jak najszybszego stworzenia jednolitego państwa afrykańskiego (Smith 1973: 158). W przypadku Tanganiki pierwszym etapem integracji miało być utworzenie federacji wraz z Zanzibarem, Kenią i Ugandą. Do planowanego powstania Federacji Wschodnioafrykańskiej jednak nie doszło z uwagi na różnice natury politycznej – prezydent Kenii Jomo Kenyatta był sceptyczny wobec idei socjalistycznych oraz zainteresowany zachowaniem politycznej niezależności swojego kraju (Arnold 1974: 174), zaś prezydent Ugandy Milton Obote obawiał się sprzeciwu autonomicznego Królestwa Bugandy, którego elity oczekiwały członkostwa w planowanej federacji nie jako część Ugandy, a jako samodzielny podmiot (Bjerk 2011: 234). Powstała w 1967 roku Wspólnota Wschodnioafrykańska, będąca organizacją międzynarodową o charakterze gospodarczym, dążąca do utworzenia strefy wolnego handlu w trzech wyżej wymienionych państwach, była daleka od

¹⁶ Żadna z dotychczasowych konstytucji Tanganiki i Tanzanii nie wyznaczała języka urzędowego.

¹⁷ Ochrzczony w 1942 roku Nyerere do końca życia pozostał gorliwym katolikiem, zaś jego poglądy społeczne zostały ukształtowane w dużej mierze przez etykę chrześcijańską. Pod koniec życia, mieszkając w Londynie, codziennie uczestniczył we mszy świętej, zaś po jego śmierci nadano mu tytuł Sługi Bożego Kościoła Katolickiego. W 2006 roku rozpoczął się proces beatyfikacyjny, który trwa do dziś.

¹⁸ Tanzańskie Narodowe Biuro Statystyk (TNBS) w spisach powszechnych nie prowadzi ewidencji ludności pod względem konfesyjnym. Stąd wszelkie informacje dotyczące struktury wyznaniowej Tanzanii mają charakter spekulatywny. Zgodnie z szacunkami Pew Research Center z 2020 roku zdecydowana większość Tanzańczyków to chrześcijanie (63,1%) lub muzułmanie (34,1%).

realizacji panafrkańskiej integracji, zaś w 1977 roku przestała istnieć całkowicie¹⁹. Nyerere niemożność stworzenia federacji nazwie największym rozczarowaniem 1963 roku (Smith 1973: 89), a później wręcz największą porażką całej swojej kariery politycznej (Mwakikagile 2006: 15). Za dużo większy sukces należałoby uznać konsekwentnie prowadzoną politykę wobec problemów czasów zimnej wojny, które, generując polityczne okazje, mogły także tworzyć okoliczności do podporządkowania młodych państw afrykańskich światowym mocarstwom. W tej kwestii Tanzania przyjęła stanowisko oparte na całkowitym braku zaangażowania w spory największych bloków oraz utrzymywaniu poprawnych i opartych na otwartości relacji zarówno ze Stanami Zjednoczonymi, jak i Związkiem Radzieckim (Cornelli 2012: 120).

Zakończenie

Julius Nyerere pozostaje jednym z nielicznych przykładów myślicieli politycznych, którzy mieli okazję własnoręcznie wdrażać swoje idee w ramach polityk państwowych. Był on także jednocześnie afrykańskim intelektualistą i ojcem jednej z lokalnych państwowości – te dwie role, często ze szkodą dla ludów Afryki, rzadko bywały łączone w jednej osobie. Ujamaa zaś, także unikatowo, pełni rolę doktryny i programu politycznego zarazem. I choć ostateczna postać prezydenta bywa różnie oceniana – niektórzy wskazują go jako jednego z najbardziej wpływowych przywódców XX wieku i architekta wewnętrznej stabilności Tanzanii (Mwakikagile 2006: 14), inni uznają go za dyktatora, różniącego się od innych jedynie liczbą odebranych żyć (Nguyen 2007) – to jednak wkład Nyerere w afrykańską i światową myśl socjalistyczną zasługuje na dostrzeżenie.

Wiele elementów przesiąkniętej idealizmem wizji Ujamaa okazało się niemożliwych do realizacji. Próby osiągnięcia gospodarczej autarkii zakończyły się kryzysem gospodarczym, jednak dostęp Tanzańców do podstawowej infrastruktury poprawił się. Egalitarna filozofia i, idące za nią, ustawodawstwo doprowadziło do harmonijnego koegzystowania przedstawicieli różnych ras, kultur i religii. Z drugiej strony Tanzania pozostawała państwem autorytarnym, w którym wielokrotnie naruszano podstawowe prawa człowieka. Nyerere stał się symbolem panafrkanizmu, jednocześnie robiąc bardzo niewiele na rzecz zjednoczenia kontynentu. Te pozorne sprzeczności i niespójności są wynikiem podwójnego charakteru postaci Nyerere – w języku suahili bywa on nazywany „Nauczycielem”²⁰ i „Ojcem Narodu”²¹ – te tytuły zdają się dobrze oddawać jego działalność jako intelektualisty, myśliciela i filozofa z jednej strony oraz lidera, męża stanu i polityka z drugiej.

¹⁹ Wspólnotę Wschodnioafrykańską odnowiono w 2000 roku i współcześnie liczy siedem państw członkowskich – prócz Tanzanii, Kenii i Ugandy są to Rwanda, Burundi, Demokratyczna Republika Konga oraz Sudan Południowy. Jej najistotniejszym celem, wyznaczonym na 2024 rok, jest objęcie państw członkowskich unią walutową.

²⁰ W języku suahili „Mwalimu”.

²¹ W języku suahili „Baba wa Taifa”.

Bibliografia

Dokumenty

Deklaracja z Aruszy i Polityka Socjalizmu i Samowystarczalności TANU, 1967.

Konstytucja Republiki Tanganiki, 1962.

Konstytucja Zjednoczonej Republiki Tanzanii, 1964.

Konstytucja Zjednoczonej Republiki Tanzanii, 1977.

Literatura

Arnold G., 1974, *Kenyatta and the Politics of Kenya*, London.

Assensoh A., 1998, *African Political Leadership: Jomo Kenyatta, Kwame Nkrumah, and Julius K. Nyerere*, Malabar.

Bjerk P., 2011, *Postcolonial Realism: Tanganyika's Foreign Policy Under Nyerere, 1960–1963*, „The International Journal of African Historical Studies”, Vol. 44, No. 2.

Bjerk P., 2017, *Julius Nyerere*, Athens.

Cornelli P., 2012, *A critical analysis of Nyerere's Ujamaa: an investigation of its foundations and values*, Birmingham.

Dukor M., 2009, *Ideologies' Role in Africa's Political Underdevelopment*, „Unizik Journal of Arts and Humanities”, Vol. 10, No. 2.

Friedland W., Rosberg C., 1964, *African socialism*, Stanford.

Heywood A., 2008, *Ideologie polityczne – Wprowadzenie*, Warszawa.

Hyden G., 1975, *Ujamaa, Villagisation and Rural Development In Tanzania*, „Development Policy Review”, Vol. A8, No. 1.

Kadima D., Lodge T., Pottie D. (eds.), 2002, *Compendium of Elections in Southern Africa*, Johannesburg.

Legum C., Mmari G. (eds.), 1995, *Mwalimu: the influence of Nyerere*, Dar es Salaam.

Molony T., 2014, *Nyerere: The Early Years*, Woodbridge.

Mwakikagile G., 2006, *Life Under Nyerere*, Dar Es Salaam.

Nyerere J., 1962, *Ujamaa: The Basis of African Socialism*, Dar Es Salaam.

Nyerere J., 1968, *Ujamaa: Essays on Socialism*, Dar Es Salaam.

Pratt, C., 1976, *The Critical Phase in Tanzania 1945–1968: Nyerere and the Emergence of a Socialist Strategy*, Cambridge.

Sedigh S., Staphenurst R. (eds.), 1999, *Curbing corruption: toward a model for building national integrity*, Washington.

Shivji I., 2012, *Nationalism and Pan-Africanism: Decisive Moments in Nyerere's Intellectual and Political Thought*, „Review of African Political Economy”, Vol. 39, No. 131.

Smith W., 1973, *Nyerere of Tanzania*, London.

Źródła internetowe

Dane Banku Światowego, 2021, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=TZ> [dostęp: 25.10.2022].

James S., 2014, *What we can learn from Tanzania's hidden socialist history*, The Guardian, 11.12.2014, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/11/tanzania-hidden-socialist-history-president-julius-nyerere> [dostęp: 16.10.2022].

Nguyen K., 2007, *Tanzanians wonder whether Nyerere saint or sinner*, Reuters, 3.03.2007, <https://www.reuters.com/article/us-tanzania-nyerere/tanzanians-wonder-whether-nyerere-saint-or-sinner-idUSL0220681820070303/> [dostęp: 25.10.2022].

Biogram

Marek Barbarewicz – student politologii II stopnia na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego. Do jego badawczych zainteresowań należą systemy polityczne, konstytucjonalizm, prawo i procedury wyborcze oraz historia idei politycznych i ich praktycznej realizacji.

Marek Barbarewicz – second-degree political science student at the Faculty of Social Sciences at the University of Gdańsk. His research interests include political systems, constitutionalism, electoral law and procedures, and the history of political ideas and their practical implementation.